

12. Перлини української народної пісні / [упоряд. М. М. Гордійчук]. — К. : Муз. Україна, 1989. — 390 с.
13. Рудакова Н. І. Художня трансформація образу козака в українській народній прозі : автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. філолог. наук : спец. 10.01.07 «Фольклористика» / Н. І. Рудакова. — К., 2008. — 24 с.
14. Савур-могила. Легенди та перекази Нижньої Наддніпряниці / [упоряд. і авт. приміток В. А. Чабаненко]. — К. : Дніпро, 1990. — 261 с.
15. Сергійчук В. І. Національна символіка України / В. І. Сергійчук. — К. : Веселка, 1992. — 109 с. : іл.
16. Срезневский И. И. Запорожская старина: в 3 ч. / И. И. Срезневский. — Х. : Университетская типография, 1833. — Ч. I. — 1833. — 425 с.
17. Стороженко А. В. Стефан Баторий и Днепровские казаки / А. В. Стороженко. — К. : Типография Г. Л. Фронцкевича, 1904. — 327 с.
18. Українські народні думи та історичні пісні / за ред. М. Т. Рильського. — К. : Вид-во Академії наук Української РСР, 1955. — 658 с.
19. Українські приказки, прислів'я і таке інше. Уклав М. Номис / [упоряд. приміт. та вступна ст. М. М. Пазяка]. — К. : Либідь, 1993. — 738 с.
20. Українські прислів'я і приказки / [упоряд. Т. М. Панасенко]. — Х. : Фоліо, 2006. — 351 с.
21. Усі крилаті вислови, прислів'я, приказки, загадки / [укладач Н. В. Курганов]. — Х. : ТОРСІНГ ПЛЮС, 2006. — 320 с.
22. Щербак Н. Г. Образ Івана Сірка: типологія характеру в народній творчості і художній літературі : автореф. дис...канд. філол. наук : спец. 10.01.01 «Українська література» / Н. Г. Щербак. — Х., 2008. — 22 с.

Надійшла до редколегії 05.09.2012 р.

УДК 338.48:001.5

Л. Д. БОЖКО

ГЕНЕЗИС ТА ЕВОЛЮЦІЯ НАУКОВОГО ТУРИСТСЬКОГО ДИСКУРСУ

Аналізуються наукові дослідження в галузі туризму, зокрема формування наукових шкіл і виявлення особливостей тематики досліджень окремих напрямів західними вченими.

Ключові слова: туризм, туристичний дискурс, інституціоналізація наукового напрямку, туристські наукові школи.

Анализируются научные исследования в области туризма, в частности формирование научных школ и выявление особенностей тематики исследований отдельных направлений западными учеными.

Ключевые слова: туризм, туристический дискурс, інституціоналізація научного напрямлення, туристические научные школы.

Analyzed the scientific research in the field of tourism, in particular, the formation of scientific schools and determination of characteristics of the themes in researches of selected areas by western scientists.

Key words: tourism, tourist discourse, institutionalization of the research area, tourism scientific schools.

З другої половини ХХ початку ХХІ ст. туризм став невід’ємною складовою життя суспільства, однією з найвисокоприбутковіших і динамічно прогресуючих галузей економіки. За зміни, які відбулися в суспільстві під впливом туризму, він одержав назву соціокультурного феномену ХХ ст. Вихід туризму на лідерські позиції в економіці та соціумі привернув до нього увагу багатьох фахівців з різних галузей знань. Сьогодні можна говорити про виникнення й активний розвиток нового наукового напрямку — туризмознавства. Різноманітні напрями досліджень та становлення нової наукової дисципліни потребують історичного дослідження теоретичної рефлексії щодо аналізу туризму як культурного феномену, чим і зумовлена актуальність означеного дослідження.

До питань вивчення історії розвитку наукових досліджень стосовно туризму і їх систематизації зверталися вчені різних країн, зокрема В. С. Пазенок [11], Г. С. Цехмістрова [13], О. А. Кручек [7] в Україні, Марин Нешков, Найдан Апостолов у Болгарії [10], В. Е. Багдасарян, Г. П. Долженко, Е. Г. Долженко в Росії та ін. [6].

Мета дослідження — огляд наукових досягнень у галузі туризму західними вченими.

Досліджень туризму як особливого наукового напрямку розпочалося наприкінці ХІХ ст., коли туризм почав активно впливати на суспільство і суспільні відносини. Відомий економіст Торстін Веблен у праці «Теорія класу, що розслабляється», яка вийшла друком у 1899 р. в США, відзначав, що туризм уже встиг перетворитися на прояв вишуканого, рафінованого стилю життя. За його словами, в той час немало людей здійснювали туристичні подорожі з метою підкреслити власну належність до певної суспільної групи. Такий сплеск інтересу до туристичних подорожей сприяв стрімкому розвитку туристичної індустрії. Набутий емпіричний досвід і необхідність вирішення нагальних проблем потребували наукової рефлексії.

Першими вивчати туризм стали вчені Швейцарії й Австрії: Йохан Ангерер (Johann Angerer) «Туризм у німецькому Південному

Тиролі» («Das Fremdenwesen im deutschen Sudtiroel») (1881 р.), Едуард Гюер-Фрюлер (Eduard Guyer-Fruler) «Готелярство» («Das Hotelwesen») (1883 р. Цюрих), Йозеф Страднер (Joseph Stradner), який виголосив доповідь на конгресі в Австрії в 1884 р. та ін. У 1841 р. в рамках дослідження руху народонаселення вийшла друком праця німецького вченого І. Г. Коля, присвячена туристській проблематиці. Цікаве його визначення туризму як «іншого громадського руху».

У 1905 р. опублікована праця австрійського дослідника І. Страднера «Туризм», яка стала класичною для нового наукового напрямку. У ній автор окреслював межі предмета туристського дослідження і вперше формулював проблему туристського районування. І. Страднер указував на нетотожність кордонів такого типу районів з політико-адміністративним поділом [15]. Водночас (1907 р.) Р. Юст захистив першу дисертацію з проблем туризму.

Результати розвитку сфери туризму вперше стали предметом досліджень у працях іншого австрійського вченого К. Шпютца (насамперед монографія «Географічні умови та наслідки туризму в Тіролі» – 1919 р.). У своєму дослідженні він обґрунтував трансформаційне значення «гостьового промислу» для поселенських інфраструктур в економічному, соціальному і культурному аспектах [15].

Р. Енгельман уперше застосував методи статистики для дослідження туризму. Таким чином, туристське наукове знання було поставлене на верифіковану основу кількісних показників.

Надзвичайно плідними в розвитку науки про туризм і вищу освіту в ньому можна вважати 20-ті рр. ХХ ст. в Німеччині. Серед учених того часу можна назвати Роберта Глюксмана (Robert Glucksmann), першого директора Берлінського дослідного інституту туризму. Міждисциплінарне розуміння природи туристського дослідження він сформулював як завдання комплексного вивчення туризму «з економічної, організаційної, соціологічної, правової, географічної, метеорологічної та медичної сторін» [15].

У цей час вийшли друком праці А. Грюнтала, де він формулює зміст і наукові завдання географії туризму [17], а також Г. Вегенера «Вивчення туризму з позицій географії», де особлива увага зосереджена на взаємозв'язку розвитку туризму і природно-культурного потенціалу території, проаналізовано мотиви вибору туристами місць відпочинку і наслідки туристського руху для навколишнього природного та культурного ландшафту.

У 1930-і рр. німецькі дослідники вже змогли перейти від загальних завдань до регіонального туристського вивчення (Х. Гассман — гарцського гірничого масиву, Х. Деблер — мекленбурзьких курортів). Одну з перших типологій туристського руху презентував

Х. Позер. Він же першим застосував систему розрахунку економічної ефективності різних типів туризму.

Цікавим з точки зору історії науки є розвиток туризму за часів Третього Рейху. Ідеологія Третього Рейху, одним із компонентів якої була естетизація потенційних туристичних об'єктів, як природного, так і історико-культурного значення, стала своєрідним імпульсом досліджень у сфері туризму. Через рух KdF («сила через радість») утверджувалася ідеологема про потенціал туризму у формуванні позитивного ставлення людини до своєї країни, зняття комплексів неповноцінності. З іншого боку, наукові напрями, які не вкладалися в запропоновані ідеологічні схеми, закривали.

Водночас відбувається інституціоналізація нового наукового напрямку. У Дюссельдорфі в 1914 р. засновано Міжнародний інститут з вивчення готелярства (Das Internationale Institut für das Hotelbildungswesen), який у 1920 р. перетворено на Вище училище з готелярства і транспорту («Hochschule für Hotel- und Verkehrswesen»), але вже в 1921 р. цей заклад було закрито [17].

У 1929 р. в Берліні заснований Дослідний інститут з туризму (Institut für Fremdenverkehrsforschung), яким керував уже згадуваний Роберт Глюксман (Robert Glücksmann). Він же автор першого спеціалізованого наукового видання з туризму «Archiv für den Fremdenverkehr» («Архів з туризму») [14].

У 1920-і рр. поряд з німецько-австрійською науковою школою формуються інші національні школи вивчення туризму. В Італії популяризатором нового напрямку наукових знань став А. Маріотт. Відповідний лекційний курс він читав у Римському університеті. Проте одного цього для становлення науки було недостатньо. Відсутність відповідних наукових традицій визначила відставання італійської школи дослідження туризму від німецько-австрійської.

У французькій науці першим туристську тематику вивчав географ Р. Бланшар, завдячуючи якому до наукового обігу ввійшло поняття «туристська промисловість», яка розумілася як «експлуатація краси» країни. Статтю Р. Бланшара «Туризм у французьких Альпах» визнано першим суто туристським дослідженням у Франції. У працях Р. Бланшара, Ж. Брюна, П. Відаль де ла Блаша закладені основи французької так званої школи «географії людини». Дослідження Е. Мартона присвячені як теоретичним проблемам фізичної географії, так і регіонального країнознавства (Центральна Європа, Франція). У працях Ш. Депере та ін. порушено важливі теоретичні й методологічні проблеми географічних наук, проаналізовано головним чином природні, соціально-технічні, медико-біологічні та інші фактори середовища проживання людини. Е. Реклю здійснив спробу надати загальну картину

розвитку людства й опис країн у формі яскравих, живих характеристик з позицій, близьких географічному детермінізму [1; 3].

Подальший розвиток французької наукової школи в 1930-і рр. визначали дослідження просторових конфігурацій туристських потоків. Одним з найвидатніших її представників був Ж. Мьєж, У своїх працях, присвячених туризму в Савої, він сформулював своє бачення модельних трансформацій туристських дислокацій від точково-лінійної системи (вибудовується по мережі залізничного полотна) до моделі територіального розосередження. Провідним чинником цих трансформацій, на його думку, була моторизація, що створила передумови туристського освоєння територій, віддалених від залізниць.

Значна увага дослідженням туризму приділялася в Польщі. Очолював їх професор Ягеллонського університету в Кракові С. Лещіцький, з яким пов'язане визначення предметної сфери туристських досліджень як поняття «географія туризму». У праці «Географія туризму як науковий підхід до вирішення туристських проблем», яка вийшла друком у 1932 р., С. Лещіцький стверджував, що географія туризму має охоплювати «наукове визначення туристської привабливості ландшафту, вивчення можливостей розвитку туристського руху за умови збереження основних первісних ознак ландшафту й одночасну оцінку оптимальних економічних результатів туристської діяльності» [8]. Однак географічну доміанту він трактував надзвичайно широко, що виводило проблематику на рівень міждисциплінарного вивчення. С. Лещіцький писав про наявність комплексу економічних, географічних, статистичних, юридичних, культурних і соціальних проблем, пов'язаних з туризмом; підкреслював проблему зв'язку туризму не тільки з географічним середовищем, але і з культурою, багатогранною природою самої людини. Таким чином, науковий підхід С. Лещіцького вказував на якісно новий рівень у географічному вивченні туризму.

У 1936 – 1939 рр. у Кракові відкрита Лабораторія туризму при Інституті географії Ягеллонського університету й організована Дослідна комісія з ініціативи Ліги з підтримки туризму. Науковий доробок лабораторії туризму став вагомим внеском у вивчення туризму в Польщі. Досвід географічних досліджень туризму в Кракові мав також прикладне значення і був використаний у теорії і практиці територіального планування [5].

Пріоритетним напрямом розробок польської школи стало вивчення туристсько-курортного руху, пов'язаного насамперед з регіоном Карпат. Апробовували моделі і методи розрахунку ресурсної бази туризму. Практичний результат цих досліджень полягав в ухваленні національної системи туристсько-курортного

районування (на території Польщі створено 6 основних туристських і 10 курортно-дачних районів). Характерно, що польська наукова школа досліджень у сфері туризму не припинила свого існування і після встановлення соціалістичного режиму. Прикладом дослідницьких підходів цього часу може бути проведений А. Вжосек порівняльний аналіз районів Карпат і Судет з точки зору їх туристської привабливості.

У 1920-30-і рр. розпочато формування північноамериканської школи досліджень у туризмі. Серед головних питань американських дослідників — вивчення проблем рекреаційних ресурсів і раціонального природокористування. Найвідоміші вчені початкового етапу генези туристського напрямку в США — К. Мак-Меррі і Р. М. Браун — розглядали питання охорони природи для розвитку туризму й відпочинку населення [12].

Надалі американські дослідники зробили значний внесок у формування понятійного апарату, запропонувавши дефініцію конституції «нові цивілізації відпочинку». У центр дослідницької уваги ставилося інфраструктурне середовище дозвілля. С. А. Стенфілд, відштовхуючись від матеріалів розвитку туризму в Нью-Джерсі, за аналогією з «мегаполісом», увів до наукового обігу поняття «дозвілляполіс», яке трактував як особливий тип міської агломерації.

Міждисциплінарні методики дослідження були розширені в працях представників північноамериканської школи за допомогою активного впровадження у сферу туристичних досліджень математичного інструментарію (використання елементів диференціального аналізу, матричної алгебри, теорії ймовірностей). Приклад використання в туристських дослідженнях прийомів системного моделювання — розробка колективом під керівництвом Дж. Елліса багатофакторної моделі динаміки туристичних потоків за аналогією з принципом функціонування станцій — генераторів електроенергії. Саме завдяки американським ученим набула принципово нового якісного рівня практика застосування в туристських дослідженнях традиційних методів соціологічних дисциплін [2].

Американський психолог С. С. Плог уперше розглянув динаміку курортних зон з історичної точки зору, пов'язавши стадію розвитку дестинації з психографічними характеристиками основного контингенту відвідувачів. Він припустив, що контингент відвідувачів змінюється з розвитком туристичної території. Згідно з плогівською концепцією, для розвитку туризму характерна зміна парадигм особистісних психологічних типів — аглоцентрика і психоцентрика. Перший є екстравертом, любителем пригод, новизни й авантюри, другий — інтроверт, консерватор у

побуті, людина, не схильна до авантюр. З розвитком туристських інфраструктур і посиленням повсякденної складової в туризмі він, за схемою С. С. Плога, еволюціонує від аглоцентричного до психоцентричного типу. Таким чином, С. С. Плог зробив певний внесок у вивчення не тільки еволюції курортів, а й рекреаційної поведінки людей. Він одним з перших звернувся до психологічних аспектів туристської діяльності, які донині висвітлені недостатньо.

Аналіз літературних джерел, присвячених проблемам розвитку сучасного туризму, свідчить, що найбільшу увагу дослідників привертають питання формування понятійного апарату, виявлення закономірностей функціонування туристського ринку як елементу світового ринку торгівлі послугами, менеджменту і маркетингу туризму.

Одним з найдискусійніших питань є саме поняття туризму. Перше і найточніше визначення туризму, яке пізніше ухвалила Міжнародна асоціація наукових експертів туризму, надали професори Бернського університету В. Хунзікер і К. Крапф (1954 р.). За їх визначенням, туризм – це сукупність відносин, зв'язків і явищ, які супроводжують поїздку і перебування людей у місцях, що не є місцями їх постійного або тривалого проживання і не пов'язані з їхньою трудовою діяльністю. Визначення швейцарських фахівців Хунзікера і Крапф, порівняно з попереднім, не доповнено новими елементами, а вводить новий підхід: виняток. Вони вибрали такий спосіб визначення, що вважали туризмом усе, що якоюсь мірою пов'язане з подорожжю, за винятком поїздки при зміні постійного місця проживання, а також поїздок, мотивованих трудовою діяльністю. Сьогодні ми вже знаємо, що міграція пенсіонерів та економічний туризм спростовують ці погляди.

Важливе значення для дослідження проблем, пов'язаних з туризмом, мають публікації ООН, Всесвітньої Туристської Організації (ВТО), Міжнародного Союзу туристських організацій (МСОТО) й інших міжнародних організацій, які глобально досліджують певні теми. Одна з пріоритетних тем – розробка понятійного апарату.

Нині найпоширенішим є визначення туризму, прийняте на спільній конференції Всесвітньої асоціації туризму і Міжпарламентського союзу в 1989 р. в Гаазі. Воно вводить поняття про добровільність подорожі і надає великого значення ролі сектора послуг. За критичного підходу до цього визначення можна виявити те, що в ХХІ ст., виключення місця проживання і робочої діяльності не визначає повноцінно пересування, яке характеризує всіх учасників туризму.

У документах Гаазької декларації (1989) під туризмом розуміється будь-яке вільне пересування осіб, не враховуючи пересувань між місцем роботи і проживання, а також весь комплекс послуг, створений для задоволення потреб людей під час нього [4].

Існуючі сьгоднішні визначення туризму можна об'єднати у дві групи. Перша група – вузькоспеціалізовані визначення, які стосуються окремих економічних, соціальних, правових аспектів туризму або його видових особливостей і є інструментом для вирішення конкретних завдань (наприклад, для статистичних досліджень). Другу групу складають дефініції, які охоплюють предмет у цілому, розкривають внутрішній зміст туризму, виражають єдність усього різноманіття властивостей і відносин.

У 1980 р. на Філіппінах була прийнята Манільська декларація зі світового туризму, яка проголосила: «Туризм розуміється як діяльність, що має важливе значення в житті народів завдяки безпосередньому впливу на соціальну, культурну, освітню й економічну сфери життя держав та їх міжнародні відносини» [9].

У матеріалах Всесвітньої конференції з туризму, проведеної Всесвітньою туристською організацією (ВТО) в 1981 р. в Мадриді, туризм визначається як один з видів активного відпочинку, що являє собою подорожі, які здійснюються з метою пізнання тих чи інших районів, нових країн і поєднуються в окремих країнах з елементами спорту. У 1993 р. статистична комісія ООН ухвалила ємніше визначення туризму: «Туризм – це діяльність осіб, які подорожують і перебувають у місцях, що знаходяться за межами їх звичайного середовища, протягом періоду, який не перевищує одного року поспіль, з метою відпочинку, діловими й іншими цілями» .

У науковій літературі існує багато інших підходів до визначення туризму. Так, П. Бернекер визначає туризм як сукупність взаємовідносин і послуг, пов'язаних з тимчасовою та добровільною зміною мандрівником місця проживання з некомерційних або непрофесійних причин.

Більшість наукових досліджень у галузі туризму західні вчені присвячували економічним аспектам. Упродовж багатьох років туризм розглядався як галузь, що стимулює місцеву економіку, підвищує добробут, впливає на якість і рівень життя населення країни. Проте після детального аналізу результатів, ґрунтовного вивчення проблеми ефективності виникли критичні оцінки туристської діяльності. З'ясувалося, що запланований прибуток виявляється нижче очікуваного, а відтік капіталу з конкретних країн і перебільшення позитивних сторін часто не відповідають передбачуваним економічним перевагам у сфері туристської індустрії.

В економічному середовищі виникла ґрунтовна критика масового туризму, яка засвідчила після детального вивчення, що мультиплікаційний ефект від туризму іноді нижче очікуваного рівня, а відтік капіталу в туристській індустрії часто зводить нанівець передбачувані економічні переваги.

Більшість сучасних досліджень з теми туристського розвитку здійснили зарубіжні економісти, такі як Б. Х. Арчер, Д. Л. Мак-Кі, А. Маммозадех, Р. Сеніор, С. Л. Дж. Сміт, Д. І. Вівер, Дж. Ф. Флетчер. У них набув висвітлення широкий спектр проблем розвитку сучасного туризму: характер і особливості, тенденції світового туристичного ринку, вплив туризму на національну економіку, особливо країн, що розвиваються, проблеми взаємодії національних і транснаціональних інтересів та багато інших.

Економічний аспект туризму став предметом вивчення таких економістів, як К. Холовей, Г. Біовські, Р. Котас, котрі розкрили основи економіки туризму, туристичного ринку і механізмів його функціонування.

Методику обліку внеску туристичної галузі в народне господарство опрацювали такі західні економісти, як К. Каспар, Ф. Кларк, А. Кох, М. Опшерман, К. Ріхтер, Х. Рютгер, В. Фрейер.

Управлінський підхід у дослідженнях туризму використано під час моделювання життєвого циклу туристського центру. Автор найвідомішої з таких моделей Р. В. Батлер виявив пропорції співвідношення чисельності прибуття туристів зі стадіями існування турцентру (розвідка, залучення, розвиток, зміцнення, стагнація, занепад, оновлення).

Вивчення впливу соціально-економічних чинників на формування попиту та пропозиції рекреаційно-туристських послуг, аналіз рекреаційно-туристських ресурсів і перспектив розвитку ринку туристичних послуг міститься в працях зарубіжних авторів: К. Герінга, Ф. Котлера, Р. Ланкара, Д. Мейкенза, Р. Оллье та ін.

Сучасні аспекти маркетингу та менеджменту на ринку послуг, зокрема туристських, розкриті в працях таких учених, як: Р. Браймер, Х. Годфрі, Д. Дея, Ф. Котлер, Ж.-Ж. Ламбен, Х. Мон-Танер Монтехано.

Кластерний підхід в управлінні національними економічними процесами, що дозволяють формувати конкурентоспроможність території, вивчався в теоріях таких авторів: М. Портера, Е. Лімера, І. Толенадо і Д. Сольє, Е. Дахма та інших.

На певному етапі виникла необхідність розгляду туризму в рамках гуманітарного знання, зокрема з позицій культурологічного підходу, що дозволяє надати своєчасну і всесторонню оцінку

процесу розширення туристської діяльності – впливів на соціальну та культурну сферу, екологію, зовнішньоекономічну діяльність та міжнародні відносини. Це пов'язано з тим, що в сучасному світі туризм з переважно економічного явища перетворюється на соціальний і культурний феномен. Наукові дослідження туризму в цьому напрямі потребують окремого дослідження.

Таким чином, огляд досліджень свідчить, що проблеми наукового осмислення туризму вивчають науковці різних напрямів. Уже в середині ХХ ст. були сформовані основні наукові школи вивчення туризму. Генезис напрямів туристських досліджень тематично форматувався домінуючими у світовій науці економічними й соціальними пріоритетами. Розквіт туризму як предмета наукового пізнання відзначений 70-ми р. ХХ ст. У цей час туризм стає предметом наукового осмислення широкого кола наукових дисциплін, що потребує історичного дослідження наукової рефлексії феномену туризму з точки зору міждисциплінарного підходу.

Список літератури

1. Александровская О. А. Французская географическая школа конца XIX — нач. XX века / О. А. Александровская. — М., 1972.
2. Багдасарян В. Э. Наука о туризме [Электронный ресурс] / В. Э. Багдасарян. — Режим доступа: <http://servicology.ru/glossary/n/109.html>. — Назва з екрана.
3. Витвер И. А. Французская школа «географии человека» / И. А. Витвер // Учен. зап. Моск. гос. ун-та. — М., 1940. — Вып. 35. — С. 8–44.
4. Гаагская декларация по туризму, Гаага, 14 апреля 1989 года // Правове регулювання туристичної діяльності в Україні : зб. нормат.-прав. актів / під заг. ред. В. К. Федорченка ; Київ. ун-т туризму, економіки і права. — К., 2002. — С. 63–68.
5. География туризма : учебник / коллектив авторов ; под ред. А. Ю. Александровой. — М. : КНОРУС, 2008. — 592 с.
6. Долженко Г. П. Развитие научных исследований туристской деятельности в России (1930–2010 гг.) [Электронный ресурс] : электрон. учеб. пособие / Г. П. Долженко, Е. Г. Долженко. — Ростов н/Д, 2010. — Режим доступа: <http://gennadiy-dolzhenko.ru>). — Назва з екрана.
7. Кручек О. А. Туризмология: процес формування теорії туризму / О. А. Кручек / Зб. наук. пр. Сер. Філософські науки / Київ. ун-т туризму, економіки і права. — К., 2010. — Вип. 8. — С. 139–166.
8. Кусерова А. И. Туризм как объект исследования в истории географической науки [Электронный ресурс] / А. И. Кусерова, В. П. Ковшов. — Режим доступа: <http://geoeko.mrsu.ru/2010-1/PDF/Kuserova.pdf>. — Назва з екрана.
9. Манильская декларация по социальному воздействию туризма // Правове регулювання туристичної діяльності в Україні : зб. нормат.-прав. актів / під заг. ред. В. К. Федорченка ; Київ. ун-т туризму, економіки і права. — К. : Юрінком Інтер, 2002.

10. Нешков М. Туристическата наука в крае на XX век / М. Нешков, Н. Апостолов. — Икономика и развитието на обществото. — Варна : Университетско издателство. — 2002. — Т. 4. — С. 354–360.
11. Пазенок В. С. Туризмология: концептуални засади теорії туризму / В. С. Пазенок. — К., 2008. — 830 с.
12. Туризм [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://worldwidetour.ru/>. — Назва з екрана.
13. Цехмістрова Г. С. Теорія туризму в контексті наукознавства / Г. С. Цехмістрова // Зб. наук. пр. Сер. Філософські науки / Київ. ун-т туризму, економіки і права. — К., 2009. — Вип. 6. — С. 84–91.
14. Auch der Fremdenverkehr wird jetzt Wissenschaft // Acht Uhr Abendblatt (Berlin). — 1929. — 9 Februar.
15. Geschichte der Tourismusforschung [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://de.wikipedia.org/wiki/Geschichte_der_Tourismusforschung. — Назва з екрана.
16. Gruntal Ad. Probleme, der Fremdem erkehrdeogkaphie, Schriftenreihe des Forschungsinsttitit fur Fremdenverkehr. Heft 9 / Ad. Gruntal. — Berlin, 1934.
17. Herold T. Die neue Verkehrshochschule in Düsseldorf / T. Herold. — Berlin : Karl Heymann Verlag, 1920.

Надійшла до редколегії 22.08.2012 р.